

CUPRINS

Cuvânt înainte / 9

I. ROMA ETERNĂ / 11

Roma Aeterna / 11; Unitatea spirituală greco-romană / 11; Mentalitățile romane / 15; Cetatea și anticetatea / 19; *Grauitas* și *sal italicus* / 22; Note / 23

II. FUNDAREA ROMEI ȘI REGALITATEA / 24

Înainte de Roma / 24; „Întemeierea“ Romei / 28; Roma regală / 30; Instituțiile Romei regale / 34; Viața cotidiană și privată sub regalitate / 38; Cauzele „căderii“ regalității / 40; Revoluția din 510-509 î.C / 41; Note / 42

III. REPUBLICA ROMANĂ: VIAȚA INTERNĂ (SECOLUL AL V-LEA – 133 î.C.) / 45

Urmările abolirii regalității / 45; Problema plebei / 47; Legea celor douăsprezece Tabule și consecințele sale / 50; Sistemul instituțional roman / 52; Subsistemul magistraturilor / 53; Subsistemul adunărilor populare / 59; Subsistemul puterilor senatoriale / 62; Viața cotidiană și privată / 66; Colegiile și primul cerc cultural-politic / 71; Dezvoltarea economică / 73; Religia / 76; Calendarul, sacerdoții și riturile / 78; Artele și literatura / 82; Atotputernicia oligarhiei: *nobilitas* / 84; Îndatoririle nobililor / 87; Sfârșitul echilibrului intern / 87; Note / 88

IV. REPUBLICA ROMANĂ: CUCERIRI ȘI EXPANSIUNE (SECOLUL AL V-LEA – 201 î.C.) / 91

Roma asediată / 91; Primjedia gallică / 92; Reluarea expansiunii / 93; Primul război punic / 96; Cel de al doilea război punic / 99; Zama și urmările sale / 101; Armata romană / 103 ; Note / 105

V. FĂURIREA IMPERIULUI REPUBLICII ROMANE (201-133 î.C.) / 106

„Imperialismul“ roman / 106; Expansiune în Grecia / 108; Lumea elenistică și Hispania / 109; Anexarea Macedoniei și a Greciei / 111; Al treilea război punic / 113; Triumful hegemoniei romane / 114; Note / 114

VI. CRIZA REPUBLICII ROMANE (133 î.C.-70 î.C.) / 116

Cauzele crizei / 116; Dezvoltarea economică / 117; Tensiuni social-politice violente și Gracchii / 119; Răscoale ale sclavilor și anexarea Pergamului / 125; Categoriile

sociale ale oamenilor liberi / 128; Provinciile / 130; Viața politică după Gracchi / 131; Marius, campaniile sale militare și tulburările de la Roma / 133; Evoluția perturbărilor politice și războiul cu aliații / 138; Sulla, războaiele civile și conflictul cu Mitridate / 142; Reformele lui Sulla / 149; După Sulla / 151; Revolta sclavilor și Spartacus / 153; Consulatul lui Pompei și al lui Crassus / 155; Mentalități, viața cotidiană și privată / 156; Arhitectura, cultura, literatura / 157; Note / 160

VII. SFÂRȘITUL CRIZEI REPUBLICII ROMANE (69-27 î.C.) / 164

După consulatul din 70 î.C / 164; „Conjurația lui Catilina“ și Cicero / 166; Primul triumvirat / 168; Cucerirea Galliei libere / 171; Revolta generală a lui Vercingetorix: Gallia *comata* provincie romană / 175; Agitația politică la Roma după 59 î.C / 177; Sfârșitul primului triumvirat / 182; Preliminariile războiului civil / 183; Războiul civil și victoria lui Caesar / 185; Puterea absolută a lui Caesar / 192; Reformele lui Caesar / 195; Caesar *rex*? Un tiran implacabil / 201; Idele lui martie și sfârșitul lui Caesar / 204; După idele lui martie / 205; Al doilea triumvirat / 208; Philippi și împărțirea lumii romane / 210; După Philippi / 211; După Brundisium / 212; Antonius în Orient: dis-pariția triumviratului / 214; Ruptura finală / 216; Actium: urmările sale / 219; După Actium / 221; Economia. Mutațiile sociale profunde / 222; Viața cotidiană și privată / 226; Mentalitățile / 228; Religia, filosofia, literatura / 229 ; Note / 232

VIII. „SECOLUL“ LUI AŪGUST: INSTAURAREA PRINCIPATULUI (27 î.C. – 14 D.C.) / 237

De ce „secolul“ lui Augúst? / 237; Instaurarea Principatului / 238; Caracterul Principatului / 239; Ianuarie 27 î.C.: *Augustus* / 241; Originile și arhetipurile Principatului / 243; Pârghiile Principatului / 244; Alte atribuții ale lui Augúst / 247; *Auctoritas* și ambiguitățile / 248; Anii de criză 23-19 î.C / 250; Gestionarea Imperiului / 252; Armata / 257; Alte reforme / 259; Urbanismul lui Augúst / 261; Politica externă / 263; Propagandă, mistică imperială, religie / 267; Personalitatea lui Augúst / 272; Mentalitățile, viața cotidiană și privată, reforme moralizatoare / 273; Economia Principatului / 276; Demografia / 279; Categoriile sociale / 281; Cultura și mecanismele sale / 285; Succesiunea lui Augúst / 289; Note / 291

IX. IULIO-CLAUDIENII ȘI FLAVIENII / 299.

Problemele Principatului creat de Augúst / 299; Tiberiu (14-37 d.C.) / 301; Gaius-Caligula (37-41 d.C.) / 304; Claudiu (41-54 d.C.) / 306; Nero (54-68 d.C.) / 310; Împărații anilor 68-69 d.C.: Galba, Otho, Vitellius / 317; Vespasian (69-79 d.C.) / 322; Titus (79-81 d.C.) / 326; Domițian (81-96 d.C.) / 327; Dezvoltarea gestionării Imperiului / 331; Politica externă / 339; Armata și ideea de frontieră / 343; Economia secolului I d.C / 347; Demografia / 351; Ierarhia socială / 352; Viața cotidiană / 359; Viața privată / 365; Mentalitățile / 368; Spre o nouă cultură / 369; Filosofia și literatura / 372; Religia și cultul imperial / 374; Note / 377

X. ANTONINII, SEVERII ȘI SFÂRȘITUL PRINCIPATULUI (96-285 d.C.) / 387

Apogeul antichității și sfârșitul Principatului / 387; Nerva (96-98 d.C.) / 389; Traian (98-117 d.C.) / 393; Hadrian (117-138 d.C.) / 400; Antoninus Pius (138-161 d.C.) / 406; Marcus Aurelius (161-180 d.C.) / 408; Commodus (180-192 d.C.) / 413; Împărații crizei (193-197 d.C.) / 416; Septimius Severus (193-211 d.C.) / 419; Caracalla (211-217 d.C.) / 421; Macrinus (217-218 d.C.) / 424; Elagabal sau Heliogabal (218-222 d.C.) / 426; Severus Alexander (222-235 d.C.) / 427; Maximinus Thrax și succesorii săi (235-253 d.C.) / 429; Valerian și Gallienus (253-268 d.C.) / 433; Împărații illyro-romani și Aurelian (268-284 d.C.) / 439; Dezvoltare sistematică și criză / 448; Economia Imperiului / 452; Probleme sociale / 456; Absolutismul imperial / 461.; Problemele iudeilor / 464; Așa numita părăsire a Daciei / 465; Politica externă sub Traian și urmașii lui / 468; Politica externă sub Marcus Aurelius, Severi și împărații militari / 473; Mentalitățile / 479; Religia și ascensiunea creștinismului / 481; Artele plastice, muzica și arhitectura / 492; Dezvoltarea învățământului și culturii / 499; Literatura, Circuli, curente stilistice / 504; Note / 508

XI. DOMINATUL ȘI „CĂDEREA“ IMPERIULUI ROMAN OCCIDENTAL (284-529 D.C.) / 524

O nouă stare se lucruri / 524; Dioclețian și tetrarhia / 525; Constantin / 531; Urmașii lui Constantin / 539; Aventura lui Iulian / 542; Urmașii lui Iulian. Valentinienii / 548; Theodosius / 554; Honorius și Arcadius. Jefuirea Romei / 558; „Ultimii împărați“ / 565; Doctrina Dominatului și mistica imperială / 571; Administrația centrală și provincială / 577; Economia, moneda / 583; Societatea / 588; Armata și conflictele militare / 597; Viața cotidiană și privată / 600; Eșecul păgânismului / 605; Triumful creștinismului / 611; Evoluția mentalităților / 622; Arhitectura și artele plastice / 626; Renașterea constantino-theodosiană. Cultura, școala / 630; Renașterea constantino-theodosiană. Literatura / 633; Cauzele și efectele „căderii“ Imperiului roman / 638; Note / 642

XII. ROMA MEDIEVALĂ ȘI MODERNĂ. EPILOG / 658

Roma medievală / 658; Roma modernă / 660; Roma, Roma / 661

BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ / 663

TABLE DES MATIÈRES / 671

I. ROMA ETERNĂ

Roma aeterna

Numeroși scriitori latini au proclamat cu mândrie ostentativă eternitatea Romei: Vergiliu și Horațiu, dar și mulți alții, inclusiv din vremea crepusculului Imperiului roman, precum Claudian, Amian, Rutilius Namatianus, chiar poetul creștin Prudentius. Într-adevăr Roma numără trei milenii de existență. După ce în primele secole ale Imperiului a funcționat ca o gigantică metropolă, pentru standardele antichității, fiind populată de aproape un milion de locuitori, Roma și-a restrâns populația și complexa activitate politică, economică și culturală, spre sfârșitul antichității. Chiar dacă și-a păstrat un prestigiu incontestabil, cel puțin până în secolul al VII-lea d.C. După o relativă eclipsă, marcată însă de strălucirea Romei medievale și renescentiste, ea a beneficiat de o fascinantă existență plurivalentă, în care farmecul monumentelor antice și ale orașului medieval și postmedieval se îmbină cu frumusețile unei mărețe capitale moderne. Vraja captivantă alternează cu hibe și vicii, în felul lor de asemenea fascinante. De aceea un savant milanez spunea că Roma este un oraș periculos! Farmecul exercitat de activitățile febrile, dar și al unei anumite toleranțe, care uneori implică indolență, asigură Romei o capacitate de seducție unică în lume, imortalizată de exemplu în magnificul film al celui definit ca „il maestro“ , adică regretatul Federico Fellini, consacrat orașului Roma. Desigur, în cele ce urmează, ne vom concentra îndeosebi asupra Romei antice și uriașului imperiu, pe care și l-a făurit, în virtutea unui adevărat miracol.

Cu alte prilejuri, l-am desemnat ca miracolul roman. Fără îndoială un miracol, care poate fi explicat.

Unitatea spirituală greco-romană

Dezvoltarea Romei, cel puțin în antichitate, a fost strâns corelată lumii grecești, Greciei însăși și întregului spațiu lingvistic și cultural elenofon. Horațiu nu a fost singurul autor latin care să afirme că Grecia cucerită și-ar fi cucerit învingătorul. În realitate, complexele raporturi țesute între Roma și lumea ei pe de o parte și spațiul elenofon pe de alta reliefează similitudini, fie ele și parțiale, între meleagurile latine și cele grecești. Contactele între Grecia și Roma au sfârșit prin a determina *bilingvism* și *biculturalism*. Foarte mulți romani vorbeau limba greacă și un număr destul de important de elenofoni a putut să se exprime și în latinește. Se pot propune analogii între acest statut al societăților antice și situații ivite în timpuri mai apropiate de al nostru. Astfel franceza reprezenta limba de cultură în care se exprimau flamanzii din Flandra veacurilor anterioare secolului al XX-lea. Mărturiile aflate în mănăstirile din Bruges sunt elocvente în acest sens. Iar în Norvegia secolului al XIX-lea, daneza a constituit multă vreme limba

de cultură prin excelență. Chiar în România aceluiași veac, intelectualii au fost bilingvi: uneori se exprimau mai ușor în franceză decât în română. Fără îndoială orice comparație șchioapătă. De altfel Horațiu se înșela. Cultura și civilizația romane nu au receptat mecanic și pasiv zestrea culturii elenice. Receptorul a reacționat activ, specific, particulaizant, la mesajul emițătorului grec.

Dar problema originalității culturii romane este adesea fals pusă. Ca să nu ne mai referim la particularitatea istoriei romane, atât de diferită de cea a istoriei lumii elenofone. Reacția caracteristică romană ca și afinitățile între Grecia și Roma s-au întemeiat pe o autentică *unitate spirituală*, mentală, culturală, chiar politică, a civilizației mediteranene greco-romane. Căci nu putem implica întreaga zonă a Mediteranei, unde au ființat mai multe civilizații specifice, cum ar fi cele iberică, feniciano-cartagineză, egipteană, mai cu seamă celtică. Aceasta din urmă s-a întins din Marea Nordului până în Asia Mică și a prezentat de asemenea filiații cu civilizația Romei. Ne referim, desigur, la unitatea lingvistică italo-celtică, însă și la instituții similare, cum ar fi cele pendinte de sistemul „clientelei”, la care, în cazul gallo-celților, se referea Caesar în *Războiul gallic*.

Totuși, în ce privește romanii și grecii, se pot constata mărci, trăsături comune, de importanță cardinală, care au caracterizat utilajul mental și chiar dezvoltarea unui anumit tip de civilizație. Acest tip de civilizație s-a bazat, în sensibilă măsură, pe *sistemul orașului-stat: pólis*, la greci (inițial chiar *ptólis*) și *ciuitas*, la romani. Desigur *pólis* și *ciuitas* nu au fost perfect echivalente, izomorfe, cum se spune. Dar diferențele dintre ele nu s-au reliefat ca foarte relevante. Deși, firește, grecii au fost mai individualiști decât romanii. Se afla în cauză un oraș-stat, pentru care fuseseră „croite” instituții specifice. Satele nu constituiau decât un *hinderland*, dominat de orașul de care depindeau. Instituțiile Romei au fost create pentru un asemenea oraș-stat. Criza Republicii și, ulterior, chiar cea a Imperiului, au fost generate parțial tocmai de incapacitatea instituțiilor orașului-stat de a se adapta la dimensiunile și necesitățile teritoriului imens, stăpânit de Roma. În vreme ce, în Orient, orașele fuseseră integrate unui ansamblu de mari dimensiuni, unde prevala un despot atotputernic. Pe când în Occidentul preroman nu au luat naștere decât centre opidane, sate importante relativ solid fortificate. Din instituțiile orașului-stat decurgea și cultul libertăților cetățenești. Deși adesea cetățenii au fost minoritari în propriul oraș-stat. Ei erau însă animați de un *puternic patriotism*. În definiție *atât romanii, cât și grecii au constituit adevărate națiuni*, atașate de centrul lor politic. Doar iudeii și, poate, egiptenii, eventual perșii, începând din secolul al III-lea d.C., ar fi putut revendica calitatea de națiuni, în exteriorul teritoriilor romanilor și grecilor. În timp ce în Orient îndeobște oamenii erau atașați numai monarhului-despot local.

Pe de altă parte atât grecii cât și romanii atestau un anumit *antropocentrism*. Omul reprezenta măsura tuturor lucrurilor la greci, ca și la Roma. De unde deriva o atitudine demnă față de zei. Cum a arătat cândva Nicolae Iorga, în Orient situația raporturilor dintre oameni și zeități se prezenta diferit. Întrucât omul era sclavul umil al divinităților. În general unitatea spirituală greco-romană presupunea cultul demnității umane. Ca și *simțul măsurii*, chiar al *simetriei* și al *ordinei lucide*. În zonele greco-romane s-a acordat un preț deosebit educației, *paideia*, cum o denumeau grecii. Desigur, la greci, această educație a fost mai sportivă, mai dezinteresată, cu toate că, la Sparta, ea implicase o

componentă cetățenească pregnantă. La romani, educația s-a învederat inițial exclusiv civică, „interesată“ și deloc sportivă. Ea nu a devenit sportivă decât sub influența grecilor¹. Totuși foarte relevante s-a învederat dezvoltarea armonioasă, fizică și psihică, *Kalokagathía*, cum o defineau grecii. Iar romanii preconizau „o minte sănătoasă într-un trup sănătos“ , *mens sana in corpore sano*. *Morala și moralizarea* decurgeau de asemenea dintr-un ansemea tip de utilaj mental. Incontestabil, la Roma, ele s-au manifestat mai stăruitor decât în spațiul cultural-politic elenic. Religiile orientale au respins în general morala cumpătată, ponderată. Dimpotrivă la greci și la romani a tins să se illustreze repulsia față de cruzimea excesivă, ca și ostilitatea față de dezechilibrarea, disproporția, manifestate în relațiile interumane și în legăturile cu zeii. Cel puțin până în momentul expansiunii cultelor religioase orientale și a atitudinilor dependente de acestea. Totodată, atât la greci, cât și la romani, s-a manifestat, în vocabularul limbilor vorbite și scrise de ei, o relativă aversiune față de noțiunile și de vocabulele abstracte. Fenomenul abstractizării și alcătuirii metalimbajelor, a categoriilor de lexic specializate, se va dezvolta la afărșitul antichității și mai ales ulterior.

În privința *comportării față de* „celălalt“ , *de străin*, unitatea spirituală greco-romană a funcționat mai puțin coerent. Termenul care îl indica era același, de altfel de origine greacă: „bárbar“ , *bárbaros*, la eleni, *barbarus*, la romani. Pentru eleni, un „barbar“ era un ins care se exprima într-un idiom ininteligibil, eventual ca un bâlbâit. De altfel însuși Plaut consideră că a traduce în latinește echivalează cu a tălmăci într-un limbaj „barbar“ , *barbare* (*Asin.*, v. 11). Iar Cato cel Bătrân, mândru, reliefează că grecii afirmă cu tărie despre „noi“ , adică despre romani, că „suntem barbari“ , *nos dictitant barbaros esse*. Încât grecii declarau ritos „cine nu este elen este barbar“ , *pas me hélien bárbaros estí*. Ulterior au trebuit să adauge „cine nu este grec și roman (*kai romaíos*) este barbar“ . Încât delimitarea de barbar, de străin, a ajuns să circumscrie comunitatea greco-romană. Totuși, la greci, „barbar“ a statuat îndeobște o atitudine sau cel puțin o conotație disprețuitoare. Dimpotrivă romanii s-au străduit să-i integreze în comunitatea lor pe „ceilați“ , pe „barbari“ . Diferența dintre conduita de respingere a „celuilalt“ de către greci și comportarea integratoare a romanilor a fost clar subliniată de împăratul Claudiu și de către Tacit (*An.*, 11, 24, 2-5). În vremea Imperiului, romanii manifestă curiozitate, interes impregnat de gustul exoticii sau exotismului, pentru „celălalt“ , pentru „barbar“ . De altfel în perioada triumfului creștinismului, pentru adeptul Dreptei Credințe „celălalt“ , străinul, devine păgânul. „Barbarul“ , dacă se creștina, nu mai era străin. Iar păgânii, care se autodefineau ca „helenii“ , *hoi Héllenes*, considerau străini pe creștini. Oricum disocierea de „barbar“ a constituit, până în secolul al IV-lea d.C. o marcă definitorie a unității spirituale greco-romane.

De aceea, mai cu seamă după ce Roma a devenit cea mai mare putere politică în Italia, diverse genealogii, legende și scrieri literare, elenice și latine, acreditează ideea că grecii și romanii se înrudeau între ei, că aveau același sânge, că erau cel puțin veri. Același Cato cel Bătrân, care blama pe greci pentru că îi considerau pe romani ca „barbari“ , consemnează ipoteza că sabinii, adică strămoșii acestui scriitor, ar descinde din grecii spartani (*Orig.*, fragmentele 6; 50-51). De fapt Cato se opunea doar Greciei elenistico-orientalizante și nu vechii Elade clasice. În sfârșit, grecii arcadieni ai lui Evandru au fost treptat proclamați ca străbuni ai romanilor, alături de latini, troieni, sabinii și etrusci. De altfel, începând din secolul al III-lea î.C., contactele între culturile,

limbile și civilizațiile elenică și romană s-au intensificat considerabil. Inițial religia romană nu avusese un caracter antropomorf. Sub incidența acestor contacte și interacțiunilor pendinte de acestea religia romană a asumat caracterul antropomorf. A rezultat o mitologie mixtă, greco-romană, favorizată și de faptul că romanii nici nu posedaseră o mitologie proprie, ci doar o *mitistorie*, mitizare parțială a percepției pe care ei și-o făuriseră despre începuturile, „primordiile“, *primordia*, istoriei sau mai degrabă protoistoriei lor. Se pare că Etruria servise ca punct de plecare al acestui amestec de credințe greco-romane, preluat și difuzat în peninsula de italoși. În orice caz au devenit perfect echivalenți Iupiter și Zeus, Iunona și Hera, Neptun și Poseidon. În schimb Marte era un zeu roman mai complex decât crudul Ares al grecilor. De altminteri instoriografia latină a debutat cu opere literare, scrise în grecește. Nu numai din pricina caracterului rudimentar al limbii prozei latine, ci și din cauza năzuinței primilor istorici romani de a acționa asupra ideilor publicului mediteranean, prin excelență elenofon, de a combate propaganda procartagineză, întreprinsă de anumiți istoriografi greci din Sicilia. În orice caz s-au intensificat relațiile cu civilizațiile elenistice, organic sintetizante, dar fondate pe mărcile comune spiritualității greco-romane, mai sus menționate. Procesul de intensificare a raporturilor dintre Grecia și Roma coincidea, de altminteri, cu expansiunea a ceea ce s-a definit drept „creșterea organică a Romei“, în fond cu accelerarea cuceririi meleagurilor Mediteranei de către puterea romană. După opinia noastră, la sursa acestui fenomen de expansiune intensă, accelerată, a puterii romane se aflau două cauze fundamentale: 1) *integrarea abilă*, cu adevărat ascuțită, a altor popoare, semnalată în textul lui Tacit, mai sus consemnat (romanii nu au obligat pe învinșii lor, pe alte popoare în general, să le devină aliați și subordonați, ca ulterior să se romanizeze ori să se încorporeze imperiului construit de ei; dar toleranța acordată lor, după ce îi biruiseră, avantajele conferite lor, îndeosebi elitelor locale, după izbândă, i-a atras și i-a determinat să devină romani, să accepte supremația Romei, obiceiurile, mentalitatea, comportamentul pe care îl promova ea; s-a procedat astfel cu plebeii, apoi cu latinii, italicii și, în cele din urmă cu provincialii); 2) *tenacitatea obstinată, indestructibilă*, de care romanii au dat dovadă în conflictele militare și îndeosebi în politica lor externă. Adesea armatele romane au fost grav înfrânte în bătălii și în războaie purtate împotriva altor seminții. I-au învins, practic zdrobit, gallii senoni, sabinii, samniții și cartaginezii. Iar Orientul elenistic s-a aflat de mai multe ori în pragul unei victorii răsunătoare de repurtat asupra romanilor. Însă romanii, după înfrângeri, și-au strâns rândurile, s-au repliat asupra resurselor lor, pe care le-au mobilizat, fără să cruțe nici un efort, și și-au luat revanșa. Au sfârșit prin a repurta o victorie finală, decisivă, asupra vrășmașilor. Desigur factorul demografic a cântărit totdeauna greu: romanii și aliații lor erau nu numai tenaci, obstinați, ci și numeroși.

În secolul I î.C., aproape toți orașenii Romei vorbeau grecește, iar în veacul următor a survenit o masivă emigrație greco-orientală în capitala Imperiului. Istoricii greci scriu frecvent despre istoria Romei încât, pentru cunoașterea civilizației romane, izvoarele elenice se învederează tot atât de importante ca sursele latine. Ei abordează toate aspectele vieții romane. Dar s-a produs și fenomenul invers: scriitorii latinofoni se referă adesea la greci, la istoria instituțiilor și culturii acestora. Noi cunoaștem filosofia greacă antică în parte datorită unor texte, prin excelență fragmentare, dar redactate în limba latină. Practic Imperiul Romei a fost bicefal. Și nu numai din punct de vedere

cultural-lingvistic. Romanii i-au învestit pe greci ca stăpâni ai jumătății estice a Imperiului. De altfel au eșuat tentativele de romanizare, întreprinse, prin intermediul implantării unor colonii latinofone, în Macedonia și chiar în Asia Mică. Deși au lăsat anumite urme, în zonele respective. Începând de la Balcani spre sud și spre est, Imperiul roman a fost ferm elenofon. În cele din urmă, în 395 d.C., pe baza unor precedente semnificative, Imperiul roman s-a scindat.

Trebuie menționat că împărați romani ca Marcus Aurelius și Iulian au scris în grecește, în vreme ce scriitorii de obârșie elenofonă, ca Amian și Claudian, au alcătuit valoroase opere literare în limba latină. Încât unitatea spirituală greco-romană a continuat să funcționeze până la sfârșitul secolului al V-lea d.C. și de fapt până la începutul veacului al VII-lea. Adică dincolo de 529 d.C., data convențională a sfârșitului antichității. Ceea ce nu înseamnă că nu se pot constata particularități relevante ale romanilor și ale grecilor, în interiorul acestei unități. Parțial le-am semnalat mai sus. Mărcile specifice civilizației romane vor rezulta însă, nădăjduim, și din subcapitolul următor.

Mentalitățile romane

Incontestabil Roma antică și romanii au dispus de un mental colectiv specific, parțial întemeiat pe unitatea spirituală mai sus înfățișată. La Roma, ca pretutindeni, mentalitatea presupune în primul rând un ansamblu de reprezentări comune grupului etnic în cauză, un dat comun al acestuia. După opinia noastră, o mentalitate, ca dat colectiv, implică o tramă, o țesătură de referințe implicite, chiar un fel de nebuloasă, mai degrabă decât un sistem. S-a susținut, cu judiciozitate, că istoria mentalităților echivalează față de istoria ideilor cu tot ceea ce constituie istoria culturii materiale față de istoria economică. Mentalitățile presupun deci un domeniu mai vast și mai puțin structurat decât ideile, doctrinele și istoria lor. În ultimă instanță, mentalitatea operează ca un succedaneu popular a ceea ce germanii definesc ca „Weltanschauung“. Mentalitatea se modifică foarte lent. Notabil de stabil se reliefează ceea ce adesea se definește ca *utilaj mental* sau ca mănunchi de *obiecte nodale* mentale, în care se încorporează esența modalităților de gândire și cadrelor logice, elementelor cheie ale viziunii asupra lumii, ilustrate de către vocabularul și sintaxa limbii, de percepția spațiului și timpului, naturii, societății, divinității, nevoilor oamenilor, de miturile și clișeele de gândire, de imaginarea vieții, morții și dragostei. Firește anumite elemente ale utilajului mental au evoluat în cursul istoriei Romei antice. De altfel mentalitățile se exprimă în conglomeratul de valori, îndeosebi în valorile-cheie sau în ceea ce noi am definit, în mai multe rânduri, ca metavalori².

La Roma, ca și la alte popoare și civilizații, mentalitățile au purtat asupra a două nivele. Ne referim la un nivel oarecum de suprafață, supus prin urmare mai bine mutațiilor, și la un nivel de profunzime, tradus în parte de utilajul mental și pendinte de subconștientul colectiv, deși romanii sfârșeau prin a-i conștientiza adesea mărcile, trăsăturile caracteristice. Am putea oare defini aceste mărci ca mentaleme? După modelul oferit de foneme, morfeme, semanteme, stileme, poeteme? În orice caz aceste trăsături stabile, adânc implantate în subconștientul colectiv al romanilor și susceptibile de a le direcționa comportamentul, perceperea lumii și propriei acțiuni, în ultimă instanță valorile, sunt destul de numeroase. Ele schițează un ansamblu relațional (în care se inseră

indivizii Romei), mobilizator al unor restricții, a căror înrâurire este frecvent non-conștientă, însă foarte eficace. În acest mod a luat naștere ceea ce teoreticianul francez Alex Mucchielli califica drept „personalitatea de bază”, alcătuită din credințe comune grupului uman în cauză, adică, din punctul nostru de vedere cel al romanilor. Se configura astfel ceea ce noi am denumi ca infrastructură mentală.

Ne referim, în primul rând, la *pragmatism*, la spiritul practic roman, la tendința latinofonilor de a evalua totul în virtutea eficienței, rezultatelor palpabile, dobândite în existența cotidiană, dar și în viața politico-socială și culturală³. Acest pragmatism a fost atât de pregnant dezvoltat în Roma antică, încât Cicero deplângea manifestarea lui. Grecii, arată marele umanist roman, au dezvoltat geometria, matematicile în general, pe când romanii osteneau să măsoare suprafețe de teren și să elaboreze tot felul de calcule practice. Chiar și arta oratorică a romanilor comportase, la debuturile sale, vocații pragmatice. În ce privește viața politică și în funcție de pragmatism, romanii excelau în făurirea unor noi instituții (*Tusc.*, 1, 2-5).

Într-adevăr pragmatismul a determinat interesul vădit de către romani față de instituții, în aceeași măsură ca și alte două mărci ale subconștientului lor colectiv, adică *formalismul* și *constructivismul*. Întrucât romanii au venerat formele. Ei au trudit întotdeauna să construiască forme noi, arhitecturale, politice și chiar instituționale. Cele patru forme de adunări ale poporului s-au adăugat una alteia, în cursul istoriei lor, spre a exprima voința mulțimii. Acumularea acestor adunări, care funcționau în paralel, a demonstrat elocvent modul de acțiune al formalismului. Încât Roma antică nu a suprimat vechile instituții când a făurit altele noi, ci le-a păstrat, chiar atunci când ele pierduseră orice însemnătate autentică, alături de structurile recent statuate. Desființarea formală a dictaturii în 43 î.C. a constituit practic o excepție în istoria Romei antice. Totodată romanii au fost un popor de constructori destoinici, în materie de arhitectură și drept, dar și în alte domenii. Mărturiile antice demonstrează faptul că romanii conștientizau constructivismul lor, de care erau foarte mândri.

Concomitent romanii îndrăgeau riturile. Respectau fervent riturile atât în viața cotidiană, cât și în cea religioasă. *Ritualismul* prelua nu doar în viață religioasă a romanilor, ci și în cea politico-instituțională și marca în profunzime resorturile lor mentale. Pe de altă parte religia romană necreștină se învedera a fi contractuală, am spune mai degrabă contractualistă. Deoarece în reprezentarea zeilor tradiționali, și în relațiile stabilite cu ei, romanii aplicau principiul „dau ca să-mi dai”, *do ut des*. De aceea romanii se dovedeau a fi în același timp un popor religios și non-religios. Orice acte uman implica o compozantă sacră. Dar, cel puțin până în momentul expansiunii masive a cultelor orientale și a triumfului creștinismului, nu se exprima fervoare mistică, o adevărată comuniune cu divinitatea. În Roma antică, multă vreme nu s-a pus în operă identificarea cu zeii. Se privilegia un contract între om și zeitate, care prescria autonomia acestor două entități, fiecare acționând de sine stătător și omologând contactul dintre ele numai în cadrul acestui contract. Dacă zeul nu acorda omului ceea ce el îi solicita, dacă așadar el nu își respecta contractul, omul îl părăsea și, eventual, se adresa altei divinități. Deci romanii practicau *contractualismul*.

De aici decurgea, în chip firesc, și *antropocentrismul*, pe care romanii îl aveau în comun cu grecii. Astfel cum am arătat în subcapitolul anterior. Sprijinul zeilor, reclamat adesea de oameni, precum am semnalat mai sus, se realiza prin intermediul modificador,

responsabil, în fond decisiv, al muritorilor. Această trăsătură esențială a mentalului colectiv roman nu a pierdut teren la Roma nici chiar în vremea când misticismul oriental a pătruns destul de adânc în mentalitatea romanilor.

Toate aceste infrastructuri mentale (ori mentaleme?), pragmatismul, formalismul, constructivismul, ritualismul, contractualismul și antropocentrismul s-au susținut reciproc. Chiar dacă, de pildă, între pragmatism și ritualism s-au manifestat anumite tensiuni, o relativă incompatibilitate, fertile însă în efecte bogate, în multiple reverberații.

Sensibil mai mobile, mai supuse mutațiilor revelatoare, au fost valorile-cheie sau metavalorile. La începuturile Romei, când ea era un „pre-oraș” , *prae-urbs*, sau un „oraș” , o *urbs* gentilică, s-au constituit succesiv două structuri mentale de „pre-Cetate” , *prae-ciuitas*. În cadrul acestor structuri mentale, percepția lumii, Cetății și altor popoare, ca și anumitor detalii referitoare la viața cotidiană, s-au orânduit progresiv în autentice macrosisteme supuse evoluției. Aceste macrosisteme erau focalizate și se exprimau în „lealitate” sau „bună credință” , *fides*, și în „pietate” , *pietas*. *Fides* a sfârșit prin a omologa îndatoririle conștiincios puse în operă în timp de pace și de război, lealitatea față de prieteni și de patrie, pe când *pietas* determina îndeplinirea obligațiilor religioase, dar și a celor familiare, patriotice, adoptate față de alți romani. Istoricul Titus Livius ilustrează formarea lentă a mentalului roman arhaic și faptul că regalitatea și constrângerile impuse de ea fuseseră inerente, de fapt inevitabile. Dar ulterior el observă (2, 1, 4-6) că Roma devenise o „Cetate” , *ciuitas*, marcată de o identitate specifică. S-au dezvoltat dragostea, *caritas*, și prețuirea solului patriei și a familiei, care gradual au unit, strâns între ele, sufletele cetățenilor. După alungarea regilor etrusci, Roma s-a comportat ca un „oraș” , *urbs*, a ginților. Însă, după 367-366 î.C., când au fost destabilizate tiparele gentilice și plebea a obținut accesul la consulat, Roma s-a convertit într-o *urbs* timocratică, prin urmare axată pe o aristocrație de avere și nu atât de sânge. Diverselor forme de *urbs* le corespunde ca structură politică *res publica*, adică „lucrul public” ori „lucrul care aparține poporului” , în definitiv organizarea poporului, statul închipuit ca bun public. „Lucrul public este lucrul poporului” , *res publica est res populi*, va exclama Cicero (*Rep.*, 1, 41). Altfel formulat, după 509 și mai cu seamă după 451 î.C., acest stat era o republică, „un stat liber” , *libera res publica*.

Valorile-cheie sau metavalorile au continuat să fie *fides* și *pietas*, dar li s-a adăugat „libertatea” , *libertas*. Această ultimă metavaloare încorporea oroarea față de puterea personală, care ar fi putut conduce la restaurarea regalității, însă și posibilitatea acordată cetățeanului de a se exprima fără îngrădiri. Îndeosebi *libertas* presupunea garanția acordată cetățenilor de a fi egali între ei în fața legii, prin excelență în materie de drept privat, și puțința conferită lor de a face apel la hotărârile adunărilor populare, ca supremă instanță de apel, când justiția i-ar fi condamnat la pedepse grele, inclusiv la cea capitală. De altfel Salustiu a propus o veritabilă interdependentă între *ciuitas* și *libertas* (C., 7, 3). Macrosistemul axiologic, generat de această interacțiune, cuprindea valori ca „spiritul econom” , *parcimoniam*, „decentă” , *pudicitiam*, „ordinea clară” , chiar „cristalină” , *lucidus ordo*, „emulația” , spiritul competitiv, am spune concurențial, *certamen*, și *disciplina*. Ulterior s-a adăugat „demnitatea” , *dignitas*, valoare a tuturor cetățenilor, dar mai ales a fruntașilor republicii, care aspirau să-și apere prestigiul, poziția socială, deci imaginea în confruntarea cu rivalii și inamicii lor personali. Și „prietenia” , *amicitia*, a devenit o valoare importantă. Cel puțin până la Cicero și la Seneca, *amicitia* nu a

desemnat comuniune spirituală, afecțiune spirituală, ci a conotat acord socio-politic, alianță între unii cetățeni, întemeiată pe un interes comun. Sau colaborare cu ocazia desfășurărilor politice sau a unor procese, unor împrejurări sociale. „Prietenii“ *amici*, erau colaboratori, pe termen limitat, aliați. Astfel s-a configurat un depozit axiologic sacru, un patrimoniu comun de valori. *Astfel a luat naștere cu adevărat națiunea romană.*

Totuși structurile mentale și valorile au evoluat destul de spectaculos. Din punct de vedere teritorial, statul roman a devenit un „imperiu“ , *imperium*, încă din secolul al II-lea î.C. (Cic., *Cat.*, 2, 19; 3, 26 etc.). Inițial *imperium* denota exclusiv puterea specială, îndeosebi militară, dar conotând și o relație specială cu zei, exercitată de consuli, pretori, dictatorii republicani și foștii consuli sau pretori, care guvernau provinciile, teritoriile cucerite de Roma. Adică *imperium* a ilustrat toate meleagurile, unde funcționa puterea magistraților romani și a foștilor demnitari. De la sensul instituțional s-a ajuns la cel geografic. Însă, după profunda criză care a afectat, în secolul I î.C., mecanismele politice și mentale, *imperium* s-a convertit și în structură socială, căreia i-a corespuns, pe plan politic, din 27 î.C., „principatul“ , *principatus*. Teoretic, din punct de vedere strict juridic, până în secolul al V-lea d.C., statul roman a rămas o republică, dar, în realitate, multă vreme el a fost cărmuit de un „principe“ , *princeps*, personaj providențial, căruia poporul și senatul romanilor îi transferau cele mai multe puteri ale lor. *De facto*, principele se comporta ca un monarh absolut și ca un fel de dictator, camuflat în cetățean roman. Desigur mentalitățile evoluează mai încet decât structurile politice. Primii principii, în special August și Tiberiu, au încercat să mențină și chiar să potențeze vechile valori, cu toate că poporul roman își pierduse libertatea. Totuși, între Principatele lui Nero (54-68 d.C.) și lui Hadrian (117 d.C. -138 d.C.) s-a impus o nouă structură mentală anticetatea, anti-*ciuitas*, s-au transformat în valori-cheie sau metavalori, „rolul“ , *persona*, și „demnitatea“ , *dignitas*. *Persona* a desemnat, mai ales la origine, „mască“ și prin excelență rolul bine împlinit în activitatea profesională și în viața socio-politică (Tac., *D.*, 10, 6; Arr., Epict., *Diss.*, 1, 2; 25-28 etc.). *Dignitas* a constatat în special salvagardarea propriului „statut“ sau „stare“ , *status*. Libertatea se limita deci la prezervarea aceluiași *status*, a vieții cetățenilor și, cel mult, la motivație, la înțelegerea rolului atribuit cetățenilor de un principe, investit cu *auctoritas* superioară. Altfel enunțat cu „o capacitate de a crește și de a face să crească“ , cu „influență“ , „prestigiu“ .

După 285 d.C., șeful statului, împăratul, se va afla în fruntea unei birocrații stufoase. El devine sacrosanct, este oficial proclamat „stăpân“ , *dominus*. Anumite inscripții înlocuiesc, în titulatura imperială, „împărat cezar“ , *imperator Caesar*, cu „stăpânul nostru Flavian“ , *dominus noster Flavius*. Sau asociază, în formula imperială, ambele sintagme. Pentru că, la Roma, „domnește“ o dinastie, care se proclama a doua familie flaviană. *Imperium*-ului îi corespunde așadar, ca structură politică, „dominatul“ , *dominatus*. Până spre 378 d.C., se impun ca noi valori-cheie sau metavalori „respectul“ , *obsequium*, față de ordinea socială, acum încremenită, și față de *dominus*, în definitiv supunerea totală, și „sfințenia“ , *sanctitudo*, caracterul sacru. Totul este sacru în jurul împăratului – *dominus*: palatul (*sacrum palatium*), dormitorul (*sacrum cubiculum*), consiliul sau consistoriul autocratului (*sacrum consistorium*). Chiar împărații creștini sunt investiți cu o „maiestate secundă“ , *maiestas secunda*, cea dintâi fiind cea acordată lui Dumnezeu.